

DİL VƏ ƏLİFBANIN SOSIAL MƏDƏNİ KOMMUNİKASIYADA
TARİXİ ROLU

KAZİMİ PARVİZ

BDU, Kitabxanaşünaslıq kafedrasının dosenti

pkazimi@mail.ru

Məqalədə müəllif Azərbaycan (türk) dilini xalq dili olaraq vacib sosial kommunikasiya vasitəsi kimi qiymətləndirir və tarixən qəbul olunmuş əlifbanın təhlili nəticəsində latın əlifbasına keçidi dil xüsusiyyətləri, mədəniyyət və tarixi integrasiya baxımından ən düzgün seçim olduğu müəyyən edilir.

Açar sözlər: dil və mədəniyyət, dil və əlifba, mədəniyyət və kommunikasiya, sosial kommunikasiya.

Dil ancaq insanlara aid olan, özündə məzmun və eyni tip səslənmə (və yazılış) qaydaları daşıyan şərti sistemdir. O, yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, dünya haqqında təsəvvür yaradan təbii intellektual sistemdir. Hər bir dil ayrılıqda dünya haqqında bilik, dünyanı görmək və anlamaq üçün sosial-kommunikasiya vasitəsidir. Dilləri linqvistikə öyrənir, dildə şərti işarələr semiotikanın predmetidir və dilin insan təfəkkürünə və fəaliyyətinə təsirini psixolinqvistikə tədqiq edir. Biz isə Azərbaycan (türk) dilinin xalq dili olaraq dilin tarixi inkişafında kommunikativ funksiyası və tarixi problemlərin öyrənilməsində bəzi yanlışlara diqqətimizi yönəldək.

1. Azərbaycanın latın əlifbasına keçməsi barədə dövrüyyədə olan yanlışlar.
2. Azərbaycan (türk) dilinin xalq dili olaraq xüsusiyyətləri və müqayisəli təhlil zamanı buraxılan yanlışlar.

Hazırda Yer üzündə 7000-ə yaxın dil mövcuddur. XX əsrin sonlarına qədər dünyanın yeddi dili dünya dilləri hesab olunurdu: ingilis dili, ispan dili, ərəb dili, rus dili, fransız dili, alman dili, portuqal dili. Bunlardan yalnız ərəb dili afroaziya dillər ailəsinə məxsusdur, digərləri hind-avropa və ya hind german dillər ailəsinə daxildir. Belə hesab edilir ki, bu qrupa ərəb dili islam dininin təmsili olaraq daxil olunub. Bu zaman təbii sual qarşıya çıxır. Buddistlər və induistlərin sayı müsəlmanlardan az deyil. Bəs o dillər nə üçün dünya dilləri hesab edilmir? Bu sualın cavabı yoxdur, beləki XX əsrin sonlarında "bütün dillər dünya dilləridir" konsepsiyası avropada üstünlük təşkil etdi. Avropa mədəniyyətinin əsasını qoymuş german tayfaları, anqlo-saksonlar (GERMAN dillər qrupu) uzun müharibələrdən sonra milli, mədəni, dil və din birləşinə söykənərək birləşir və güc mərkəzinə çevrilir. Alimlərin fikrinə görə, son 100 il ərzində 3000-dən 6000-ə qədər dil yox olma təhlükəsi gözləyir. Dilin saxlanması üçün həmin dildə ən azı 100 min insan danışmalıdır. Yer üzündə əhalinin 80%-i 7000 dildən yalnız 80 dili bilir. Qalan dillərdə əhalinin 20%-i danışır.

şır, 3,5 min dil əhalinin 0,2%-ə aiddir. Biz Azərbaycan türkləri olaraq 80 fəizə daxilik. Türk dillərinin hind-avropa dillərindən köklü fərqi türk dilinin aqqlutinativ dil olmasıdır. Hind-avropa dilləri ailəsinə 2007-ci ilin statistikasına görə 140 dil daxildir və 2 milyard insan bu dildə danışır ki onların da əksəriyyəti ingilis dillidi və bunlar flektiv dillər hesab edilir.

Dünya dillərinin tipologiyası ilə XIX əsrin əvvəllərində əsasən alman alimləri məşğul olmağa başlayır. Bu problemin öyrənilməsi müqayisəli dilçiliyi inkişaf etdirir və bu kimi tədqiqatlar başlayan kimi "hansı dil daha yaxşıdır?" sualı ortaya gəlir, tədqiqatçılar elmi təhlillərdən daha artıq şəxsi-milli maraqları ilə çıxış etməyə başlayır. Bütün dövr tədqiqatçıları bir səslə poqəndir ki, dilin tipoloji quruluşu və qramatik normaları xalqın düşüncə tərzilə bağlıdır və müqayisəli qiymətləndirmə yanlışdır. Bu fikir ABŞ alimi Edvard Səpirin ifadəsində dəqiq ifadə olunur. "Latın dilindən sürs dilinə keçəndə hiss edirik ki, adət etdiyimiz həmin üfqlərimiz bizim görülmüşü məhdudlaşdırır. İngilis dilinə keçəndə ətrafdakı təpələr xeyli alçalır, Çin dilinə keçəndə bizə elə gəlir ki, artıq üzərimizdəki səma tamamilə başqa cür parlayır."

Hind-Avropa ailəsinə eləcə də alban, erməni dili, slavyan, Baltik, Alman, İtalyan, Roman, Yunan, Anadolu (Hitto-Luvian), İran, Hind-Aryan, Nuriyan və s. dilləri qrupları daxildir və Anadolu (Hitto-Luvian) dilləri ölü dillər hesab olunur və bu dillər də flektiv dillərdir. Bəs bu dillər nədən ölü dillərdir? Bu ölümlərə səbəb nədir? Dilin tarixi prosesdə qorunub saxlanılması və təbii inkişafı ya onun xalq dili olması ilə geniş kütlələrə yayılmaqla mümkün ola bilər ya da müxtəlif qurumların (xüsusilə də dini qurumların) bu istiqamətdə məqsədyönlü fəaliyyəti hesabına mümkün ola bilər. Erməni dili və erməni əlifbasını formalaşması tarixi ikinci sənubə üçün uğurlu mäsəlir. Lakin məlumdur ki, Romalıların Fələstin torpaqlarından yəhudilərin qovulması nəticəsində ıvrit xalq dili olaraq inkişaf edə bilməzdi. Yəhudi alimləri etiraf edir ki, XIX əsrin əvvəllərində yalnız iki nəfər yəhudi (ata oğul) qədim yəhudi dilini öyrənmiş evdə aramey dilində danışmışlar. Babilistana sürgün olunmuş yəhudilər də mühacirət illərində yəhudi dili üzərində xeyli işləmiş və dini kitablar yazmış və onları tədris etmişlər. Deməli yəhudi rabbinləri olmasaydı və müştəşəkkil dini qruplar ıvrit dili və yazısı üzərində mütəmadi çalışmasaydılar bu gün yəhudilər sami xalqları ilə təcrüdə deyil integrasiya edərək qaynayıb-qarışmış, yəhudiilik isə "qılqameş dastanı" (Bilqamış) halında və ya müxtəlif dillərin tərkibində qorunub saxlanılmışdır.

Təbii ki, Fars dili də belə bir mərhələlərdən keçmiş olmalıdır (İran dillər qrupunda). Fars (Pars) dilini son 2000 ildə 3 mərhələyə bölmülər: -Həxamənişilər dövrü (nümünəsi Bisitun yazıları: -Sasanilər dövrü (nümünəsi zor-düşüklük əlaqədar yazılar): -İslam dövrü (nümünəsi Firdosidin sonrakı yazılar). Bu mərhələlərdə dil mümkünsüz dərəcədə dəyişir. Bir çox müştəşəssilər bu dillərin daşıyıcılarının fərqli xalqlar olduğu haqqında fikirlər irəli sürür. Di-

lin təbii inkişafından fərqli olaraq dini qurumlar dilə ciddi şəkildə təsir edə bilər. Məlumdur ki, Hindistanla sıx əlaqələri olan Mani 270-ci ildə hindistanda yaşayıb və orada kitab yazıb. Şapur vaxtında İrana gələn Maninin böyük coğrafiyada (qərbi romadan çinə qədər bir ərazidə) tərəfdarları var və bu kahnələr mistika ilə zəngin ədəbi dil formalaşdırırlar. Farslar mitraqılığın, mandayilərin və Maniçiliyin himayədarı olaraq hələ islamın qəbul olunmasından sonradan dinlər arası sintez prosesinin mərkəzi idi. Bu dinlərdə xristianlıq və zərdüştiliklə yanaşı tanrıçılığın da bir sıra əlamətləri özünü göstərir. Mühtitən təhlili göstərir ki, bu tarixi dövrdə pars (fars) dili inkişafının pəhləvi dövrü din xadimləri və kahnələr tərəfində qorunur, inkişaf etdirilir, yeni söz və anlayışlar daxil edilirdi və bu da ümumxalq dili deyildi. Məsələn, dilçilər hesab edir ki, I mərhələdə qədim Fars (pars) dili dövründə bu dildə 3 cins göstəricisi olub. Müasir Fars dili isə Hind avropa dilləri içərisində qadın və kişi cinsini göstərməyən yeganə dildir. Fars dilinin yazılı ifadəsi I mərhələdə yaranmış Şimerlərlə tanınan mixi əlifbada əks olunur. II mərhələdə Pəhləvi əlifbası 22 hərflili aramey əlifbası əsasında qurulub, III mərhələdə ərəb əlifbası əsasında yaradılıb. VII əsrin ərəb alimi İbn Mukafa sasanı dövrü yazıları haqqında yazır: "Onların (farsların) xüsusi yazı sistemləri var, adına Zevəriş deyilir. Əyər birisi qıst (ət) yazmaq istəyirsə bəsa yazır. Ancaq oxuyanda qıst oxuyur. Əyər birisi nan (çörək) yazmaq istəyirsə naxma yazır ancaq nan oxuyur. Farsların min dəne belə sözləri var."

Dillərin ilk təsnifatını yaratmağa çalışan alimlər alman və ingilis alimləridir. Alman alimi F.Şlegel (1772-1829) dilləri flektiv dillər və aqqlütinativ dillər olmaqla iki yerə böldürdü. Sonradan onun qardaşı A.Şlegel (1767-1845) bu bölgünün yetərli olmadığını başa düşərək o bölgüyə birini də əlavə edib ki, bu da amorf dillərdir (şəkilətsiz). Fleksiyanın qeyri-aglutinativ şəkildə baş verdiyi sintetik dillərə flektiv dillər deyilir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, XIX əsrin sonlarına kimi erməni dilini iran dilləri qrupuna daxil edirdilər. 1875-ci ildə alman alimi Hubsman onu hind avropa dillərində müstəqil qrup olaraq müəyyənləşdirdi və onu qismən yunan dilinə qohum olaraq hesab edirlər, özündə çox uzaq qohum – təxminən 5 min il əvvəl bir-birindən ayrılışmış qohumlardır. Yeri gəlmişkən dil və yazıya münasibətdə erməni yanaşması diqqəti cəlb edir. M.ə. 6-9 əsrlərdə Urartu dövləti mövcud olub. Mütəxəssislərin fikrinə görə Urartu dilində qorunub saxlanılmış mixi yazıların bu günkü ermənilərə heç bir dəxli yoxdu. M.ə. 3 əsrin sonları və 4 əsrin əvvəllərində xristianlığı qəbul edən ermənilər də İncilin ilk nüsxələrini yunan və ya suriyə dilində və əlifbasında yazırdılar. Bu o zamandır ki, ermənilərin məskunlaşdığı ərazilərdə maničilik, mitraqılıq geniş yayılıb və xristianlıqda da nestrian təriqəti nüfuz qazanır. V əsrdə Həbəş (etiopi) əlifbasına oxşar bir əlifba tərtib edib bu günə kimi onu milli əlifba kimi qoruyub saxlayıb və 1500 il ərzində bir çox islahatlar aparsa-

larda bu əlifbanın kamil əlifba olmadığını etiraf edirlər. Kamil əlifba xətarışı dünyanın müxtəlif coğrafiyalarında fərqli mənzərələr ortaya gətirdi. Yaponlar (aqqlütinativ dilə malikdirlər) bu prosesin nəticəsində bu gün 3 əlifbadan istifadə edirlər. Koreyalılar (aqqlütinativ dilə malikdirlər) uzun tarixi mərhələdə çin heroqiflərinin təsiri altında olsalar da XV əsrdə əlifbalarında islahat apardılar, çin heroqif sistemini milli dillərinə uyğunlaşdırdılar. Çinlilər isə XIII əsrdə Xubilai xanın əlifba islahatı etdiyi və bütün çində dövrüyyə dəxil etdiyi kvadrat əlifbanı qəbul etmadılar. Çoxmillətli çində heroqif yazı millətlərarası kommunikasiya funksiyasını yerinə yetirirdi. Məsələn dağ mənasını verən heroqif çin dilində şan, yapon dilində yama, koreya dilində san olaraq oxunurdu.

Məlumdur ki, aqqlütinativ dillərə (iltisafı), şəkilçili, şəkilçiləşən dillər də deyilir. Bu dillərdə bütün leksik-qrammatik, yəni sözdüzəltmə və sözdəyişmə əlaqələri, ilk növbədə, şəkilçiləşmə vasitəsilə realizə olunur. Aqqlütinativ dillər (latınca agglutinatio - yapışqandan) - aglutinasiyanın üstünlük təşkil edən növü olan bir sistemə sahib olan dillərdir və bunların hər biri yalnız bir mənə daşıyır. Aqqlütinativ dillər – Söz formaları aqqlütinasiya (yapışdırma) yolu ilə düzülür. Türk, fin-üqər dilləri belə dillərdən hesab olunur. Bu dillər üçün şəkilçilərlə sözdüzəltmə və sözdəyişmə sistemli xarakter daşıyır, vahid təsniflənmə və hallanma xüsusiyyəti olmaqla şəkilçilərin eyni funksiyallığı mövcuddur. Ən qədim nümunəsi Şumer dillidir.

1869-cu ildə Yulius Opert özünün tarixi məruzəsində "Şumer dili Turan dillərinin mənşəyidir" fikrini bəyan edir ki, onu türk-moqol dilləri qrupu kimi müəyyənləşdirir. Bu fikir uzun müddət tədqiqatlarda dominant olduğu halda, 1940-ci illərdə S.Kramerin əsərlərində bu fikir möhkəmlənir. Şumer adının nəardan qoyulduğu, şumerlərin yaşadığı yerə Kenqer dediklərə, özlərinə isə qarabax dedikləri də şumeroloqlar tərəfindən müəyyənləşdirilib. SSRİ-nin dağılmasından sonra bir sıra rusiya və rus alimlərinin yeni əsərləri növbəti tarixi manipulyasiyalardan başqa bir şey deyil. "Türk tarixini" kölgələmək işində yarış gərən bir sıra rusiya tədqiqatçıları 300 illik "moqol-tataq(türk) istismarı" düşüncəsindən az bir müddətdə çıxaraq yeni konseptlər irəli sürür. Rusiya Federasiyasında inhisara alınmış arxeoloji qazıntılar, eləcə də tarixin rəsmi konyunktur yozumu belədir ki, moqollarla türklər fərqli millətlərdir və XIII əsr böyük moqol imperiyasının türklərə aidiyyəti yoxdur.

Müasir rus dilçi alimi Serqey Lixaçov hesab edir ki, alman dilinin müərkəbliyi haqqında çoxlu fikirlərin olmasına baxmayaraq, öz təcrübəsindən çıxış edərək bu dilin daxilinə və mahiyyətinə varmaqla, əgər döyrənsənsə, artıq düşüncə tərzində də dəyişikliyin baş verdiyini hiss edirsən. Bu alim aqqlütinativ dillərlə flektiv dilləri müqayisə etmək məqsədi ilə rus dili və qazax dili müqayisəsində "Loşad, vsadnik, vsadniki –at, atlı, atlılar" kimi bir misal göstərir və tələbələrə üzr istəyir ki, aqqlütinativ dillərdə yeni söz əmələgətmə prosesi çox primitivdir. Bu həmin alimin düşüncəsində olmaqla yanaşı bir

çox flektiv dil daşıyıcılarının da fikirlərində ifadə olunur. Bu misal iran dilləri ilə müqayisədə də eyni vəziyyət yaradır. Atlı sözlərin qarşılıqlı «səvari» olaraq müəyyənləşir. Yaradılmış yeni sözdə at kök söz olaraq döviyadan çıxır və «səvar olunmuş – minmiş», tam yeni bir söz ortaya çıxır. Bu sözdüzlətmə prosesində düşüncə tərzini fərqləndirir. Qeyd olunan rus dilçi alim rus dilinin skandinaviya varyantları, slavyan xalqları və qıpçaqların sintezindən yarandığını bilir, bununla belə flektiv dilin düşüncəsi olaraq fikir ifadə edir. Tarixi mənbələr sübut edir ki, nitqin yazıya keçməsi erkən dövrlərdə insanlar arasında müqəddəs məhiyyət daşıyan bir hadisədir. Təsədüfi deyil ki, ən qədim mənbələr dini mövzulara aiddir. Azərbaycanda «alın yazısı» anlayışı yazının hətta mistik mənə daşdığını ifadə edir. Oduq ki, hər adam yazıb-oxuya bilmir və yazıb-oxuyanlar da hamı kimi deyildirlər. Bir sıra avropa alimləri yarımşintetik, sintetik, flektiv və analitik dillər olaraq yeni təsnifatlar da irəli sürür. Bəzi alimlər hesab edirlər ki, flektiv və analitik dillər inkişafın səviyyəsini, aqqlütinativ dillər isə inkişafın geridə qaldığını göstəricisidir. Bu nəzəriyyə tarixi təcrübə ilə təsdiq olunmur. Kramer Mesopatamiyada şumerlərlə sami xalqlarının birgə yaşayışını və fərqli sistemli dillərə malik olduğunu göstərir.

M.Ö. III minillikdən başlayaraq bütün kiçik asiya da şumerlərdən miras qalan mixi yazıdan istifadə edildirdi. Eyni zamanda, Qədim sami dillərində də mixi yazı ilə bir çox mənbələr mövcuddur. e.ə. I minillikdə Finikiyalıların fonetik əlifbası Yunan əlifbasını, oranda latin əlifbasının əsasını təşkil edəcəkdir, Arameylər (nəbatilər) sonra Erkon semitlər (samilər) bu əlifbalardan istifadə edəcəkdir, Aramey əlifbasını qədim pəhləvilər də yararlanacaq. Bu əlifbalarda müasir ərəb əlifbası kimi saillər yazılırdı (və ya qismən yazılırdı). Qeyd edək ki, bu dillərin hamısı flektiv dillərdir. Şumerlərin şəkilli yazıdan mixi yazıya keçməsi, sonradan bu əlifbanın əsasında akkaddılar, assuriyalıların, babillərin və bütün Mesopatamiya xalqlarının yazmağa başlaması, bu əlifbanın bazası üzərində finikiyalıların fonetik əlifbanı yaratması, eləcə də arameylərin (nəbatilərin) bundan faydalanması, yəhudilərin və pəhləvilərin arameylərdən faydalanması, yunan əlifbasından latin əlifbasının törəməsi göstərir ki, yazı sisteminin formalaşmasında iki konsept özünü göstərir.

I – kamil yazı sisteminin yaradılması,

II – Milli (tayfa və qəbilə) özünü təcrid imkanlarının əldə edilməsi.

Əgər birinci xüsusiyyət Şumerlərdə, yunanlarda və əlifbanın kamilləşdirilməsi üzərində inteqrasiya imkanları axtaran mədəniyyətdirsə, ikinci xüsusiyyət yəhudilərdə, ermənilərdə, ruslarda və bir sıra ölü dillərdə özünü göstərir. Yəhudi dili sami dillərinə, yəni şimali afrika dillərinə aiddir ki, bu dillərin bir çox daşıyıcısı mövcud olmuşdur, onlar biri-birindən törəyən çoxsayda fərqli əlifbalardan ibarətmişdirlər. Göründüyü kimi Türk dillərinin hind-avropa dillərindən və Sami dillərindən əsaslı fərqi dilin yazıya köçürülməsi zamanı onun xüsusiyyətlərini (aqqlütinativ xüsusiyyətini və fonemlərini) ifadə etməli idi ki,

tarixən qəbul edilmis əlifbaların heç biri bu tələblərə cavab vermirdi. Qeyd edək ki, müasir çin alimləri heroqlif yazının ağır bir yük olduğunu və onun dəyişdirilməsinin rəşionallığı haqqında hələ də danışıq, yəhudi alimləri əlifbalarının tarixən çox dəyişdirilməsinə baxmayaraq onun sağdan sola yazıldığını yanlış hesab edirlər və s. Məlumdur ki, çinlilər xüsusi əlifba yaratmayıb və fal şəkilləri əsasında heroqlif yazı tədricən formalaşıb. Yəhudilər ivrit əlifbasını qədim arameylərdən bir sıra dəyişikliklərlə iqtibas etdikləri etiraf edirlər. Baxmayaraq əlifbalardan arasında xeyli fərq və uyğunsuzluqlar var. Yunanlar finikiyalılardan, latin əlifbası isə yunanlıların sistemində əsaslanan əlifba tərtib edənə müəyyən bir məntiqə, ilkin əlifbanın təkamülünə əsaslanırdı. Orxon-yenisey (Runi) əlifbasının qurulmasında da türk xalqlarının dəmlərlərindən (tamqa) istifadə olunduğu hesab edilir. Skandinaviyalı malik olduqları runi əlifbanın mənşəyini bilməsələr də onun mistik xarakterini həmişə qəbarmışlar. Hətta xristianlığın qəbulundan sonra da xeyli zaman kəsiyində (XIX əsr sonlarına qədər) bu əlifbadan istifadə olunmuşdur. IX əsr rusları da latin əlifbasını qəbul etməsələr də, həmin qrafik quruluşu, lakin ciddi struktur dəyişikliyinə məruz qoyulmuş bir əlifba əldə edirlər. Kiril və Mefodey rəvayəti tarixi faktlarla sübut olunmur. Məlumdur ki, əlifbanın ilk versiyası heca əlifbası olmuş, sonrakı dövrlərdə rus provoslav kilsəsi onu islah etmişdi. Son islahatlar isə XVIII əsrdə birinci Pyotr tərəfindən həyata keçirilir. Konkret olaraq rus əlifbası adlandırılmasına baxmayaraq inkişafın məhsulu olan latin əlifbasının əsasında qurulmuş əlifbadır. Bir sıra əlifbaların qurulmasında nə məntiqi forma nə də təkamülün nəticələri özünü göstərmir ki, bunların daha çox kriptografik xarakter daşdığını iddia etmək olar. Türk xalqlarının tarixən qəbul etdikləri bir çox əlifbalarda da bu problemlərə qarşılaşıldır. Min ildən artıq istifadə olunan ərəb əlifbasının islahatı fikirləri hələ XIX əsrin ortalarında M.F.Axundov tərəfindən səsləndirilmişdi. İlk elxanilər zamanı uyğur əlifbasından istifadə olunduğu halda, Qazan xan (Hulaqunun nəvəsi) Azərbaycanda nöinki islamı qəbul etdi, hətta islam məarifinin və mədəniyyətinin himayədarı oldu.

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın şimal hissəsinin Rusiya tərəfindən işğal olunması ilə əlaqədar şimali azərbaycanın avropa elmlərinə daha da yaxınlaşdığı haqqında müxtəlif yanlış fikirlər yayılmaqda idi və bu fikirlər bu gün də yox deyil. Məlumdur ki, Rusiya o tarixi dövrdə avropa elmlərindən çox uzaq idi və senzuranın heç bir yerdə olmadığı qədər sərt qanunları tətbiq olurdur. 1861-ci ildə sərt təhkimçilik hüququ ləğv olunsada da 1900-ci ilə qədər davam etdi. Dünya dilləri və dünyəvi biliklər dar çərçivədə öyrənilirdi. Rusiya universitetlərində çalışan azərbaycanlı alimlərin sayını müəyyənləşdirdikdə belə bir fikir formalaşır ki, azərbaycanın (şimali) dünyəvi açılışı rusiyadan deyil, rusiya ilə birlikdə baş verirdi. 1779-cu ilin payızında Sank-peterburq şəhərinə II Yekaterinanın istəyi ilə Volterin şəxsi kitabxanasını Rusiyaya gətirilir. Məlumdur ki, bu kitablar xüsusi saxlayıcıya (sarskoe palata) yığılır və bunlar-

dan istifadə qadağan olunur. Pyotr haqqında əsər yazan Puşkin bu kitablardan istifadə etmək üçün imperatorun xüsusi icazə almaqla bu kitablardan istifadə hüququ aldıdır. Avropalı alim və yazıçıların əsərlərinin tərcüməsi və yayımı qadağan idi. Hətta xristian dini kitabları içərisində çox sayda oxunması qadağan olunan kitablar kilsə tərəfindən müəyyənölşür və senzura daxil olunurdu. Nestorianlıq, katolik düşüncəsi, maniçilik (manixeystə) və bir çox dünya din və təriqətləri haqqında əsərlərin oxunması qadağan idi. Rusiya senzura fəaliyyətini sovet hakimiyyəti dövründə də davam etdirdi və müasir dövr rusiyasında da sort senzura repressiyaları davam edir. XIX əsrdən başlayaraq rus provaslav kilsəsinin sibir türklərinin assimilyasiyası istiqamətində apardığı məqsədyönlü fəaliyyət, kürk əlifbası əsasında milli əlifbaların yaradılması, provaslavlığın zorla qəbul edilməsi, tənriciliğin təqib olunması və s. rus imperiya maraqlarının ifadəsi idi.

1919-cu il martın 21-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin qərarı ilə Xalq Maarifi Nazirliyinə ərəb əlifbasının islahatı üzrə xüsusi Hökumət komissiyası yaratmaq və komissiyanın hazırladığı təklifləri baxılmaq üçün Nazirlər Şurasına təqdim etmək tapşırılmışdı. Bu qərara əsasən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin özü Xudadət bəy Məlik-Aslanovun sədrliyi ilə Xalq Maarifi Nazirliyi yanında ərəb əlifbasının islahatı üzrə xüsusi komissiya yaradılmışdı. Əlifba islahatı, hər şeydən öncə, maarifçilik, xalq təhsilinin milliləşdirilməsi sahəsində Hökumətin qarşısında duran vəzifələrin həyata keçirilməsinə birbaşa xidmət etməli idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin diqqət və qayğısı ilə fəaliyyət göstərən komissiya tezliklə bir neçə əlifba layihəsi hazırlayaaraq Hökumətə təqdim etmişdi. Həmin layihələr arasında müəllim Abdulla bəy Əfəndizadənin hazırladığı variant bəyənilmiş və yeni əlifba üçün əsas kimi qəbul olunmuşdu. A. Əfəndizadə əlifba islahatı, xüsusilə latın əlifbasına keçidin zəruriliyi ilə bağlı 1919-cu ildə Bakıda "Son türk əlifbası" adlı dərslik də nəşr etdirmişdi. Dərslikdə o, ilk dəfə olaraq, ərəb və latın əlifbalarını müqayisəli şəkildə vermiş, birincinin ana dilimizə uyğunluğunu, ikincinin isə daha münasib olduğunu zəngin dil faktları ilə əsaslandırmışdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin əlifba islahatı sahəsində həyata keçirdiyi ilk əməli addımlar Aprel işğalı nəticəsində yarımçıq qaldı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə artıq reallaşmaq ərəfində olan əlifba islahatı ideyasına 1921-ci ildə Sovet Azərbaycanında yenidən qayıldı. Bu məsələnin geniş müzakirəsindən sonra Nəriman Nərimanovun imzaladığı xüsusi dekretlə Azərbaycan əlifba islahatı üzrə Yeni Türk Əlifba Komitəsi yaradıldı. Komitənin latın qrafikası əsasında hazırladığı Azərbaycan əlifbasının layihəsi ümumxalq müzakirəsi üçün "Yeni yol" qəzetində dərc edildi. 1926-cı ildə, Bakı şəhərində 1-ci *Türkoloji Qurultay* keçirildi. Bu qurultayda türk xalqlarının latın əlifbasına keçirilməsinə baxıldı və qərar qəbul edildi.

Bu qurultay ilk dəfə türk xalqlarının integrasiya istəklərinin açıq ifadə etdiyi bir platforma oldu. Latın əlifbasının türk dillərinin xüsusiyyətlərini əsasın ifadə edə bildiyi və bu əlifba sahəsində böyük coğrafiyada yaşayan xalqların tarixi integrasiyasına bir ümid olduğu ifadə olundu. Gərgin keçən və uzunmüddətli müzakirələrdən sonra 1929-cu ildən etibarən Azərbaycanda tamamilə latın əlifbasına keçildi. Bununla da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin öz qarşısına qoymduğu vəzifələrdən biri də reallaşdırıldı. Türkiyədə isə 1 noyabr 1928-ci il tarixində 1353 sayılı "Yeni Türk hərflərinin qəbul və tətbiqi haqqında Qanun"un qəbul edilməsi ilə yeni əlifbanın tətbiqi prosesinə başlandı. Bu qanunun qəbul edilməsi ilə həmin günə qədər istifadə olunan ərəb hərfləri əvəzinə latın hərflərinə əsaslanan Türk əlifbası qüvvəyə mindi. Türk dilindəki səslərin (Ç, Ş, Ğ, İ, I, Ö, Ü) qarşılıqlı kimi latın qrafikası əsasında yeni hərflər formalaşdırıldı. Bundan başqa, hərflərin türk əlifbasındakı oxunuşu da qəribə dillərdəki və ərəb dili hərflərinin oxunuşundan fərqlənirdi. Bu prosesə böyük Atatürk rəhbərlik edirdi. Göründüyü kimi latın əlifbasına keçid ona görə baş vermədi ki, Türkiyə Cümhuriyyəti bu əlifbanı qəbul etməmiş, digər türk xalqları da bu əlifbaya keçmədi. Əksinə bu əlifba türk xalqlarının tarixi axtarışı və geniş integrasiyasına cavab veriyinə görə qəbul edildi. 1930-cu illərdə yaradılmış sovet hakimiyyətinin mahiyyəti dəyişdirildi. Artıq bu ölkə Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı deyil, Moskvadan dikə yolu ilə idarə olunan aftaritar bir dövlət modeli idi. Türk xalqlarının qəbul etdiyi latın əlifbası Moskvanın dikəsi ilə kürk əlifbasına dəyişdirildi və avantürist "sovet xalqı" yaradılğına başlandı.

1991-ci ildə, SSRİ dağıldandan sonra beş müstəqil türk dövlət, yəni Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Türkmənistan quruldu. Bunların arasında Azərbaycan, Özbəkistan və Türkmənistan latın əlifbasına keçdi, Qazaxıstan və Qırğızıstan latın əlifbasına keçid üçün müəyyən zaman təyin etdi. Rusiya federasiyasında olan Başqırstan, Çuvaşstan, Tatarstan, Yakutlar, Xakaslar, Tuva kimi respublikalar kürk əlifbasından istifadə etməyə davam etdilər. Beləliklə Azərbaycan dili türk dilləri qrupunda mürəkkəb və ağır tarixi axtarışı bitirərək latın qrafikası ilə integrasiya yolunu seçdi və bu yol türk dili xalqların ümumi seçimi kimi qəbul edildi. Bu tarixi seçimin nəticəsi olaraq hazırda dilin sürətlə sənayələşməsinə tələb olunur.

Dil sənayesi bir-biri ilə bu və ya digər dərəcədə bağlı olan müxtəlif intellektual xidmət sahələrini özündə birləşdirir. Bu xidmətlərin hər birinin spesifik xüsusiyyətləri olsa da, onları birləşdirən bir əsas ümumi cəhət var ki, bu da insan faktorunun həlledici rolə malik olmasıdır. Yəni bu sahələrin hər birində göstərilən xidmətlərin keyfiyyəti, ilk növbədə, dili mükəmməl bilən mütəxəssislərdən asılıdır. Eyni zamanda, bu xidmət segmentləri arasında bir sıra qarşılıqlı əlaqə və asılılıq mövcuddur. Belə ki, biri digərinin fəaliyyətini təmin edir, yaxud stimullaşdırır. Məsələn, dil sənayesinin təhsil segmenti digər segmentlər

üçün kadr hazırlığını həyata keçirir. Təhsil segmentinin keyfiyyəti isə dil sənayesi üzrə elmi-tədqiqatların səviyyəsindən asılıdır. Tərcümə fəaliyyəti isə elmi-tədqiqat və təhsil segmentləri üçün zəruri kontentin əlverişliliyini təmin edir. Bütövlükdə, dil sənayesinin aşağıdakı segmentləri fərqləndirilir:

- elmi-tədqiqat - dil sənayesini elmi-nəzəri və metodoloji biliklərlə təmin edir;
- təhsil - dil sənayesi üçün insan resursları (pedaqoqlar, poliqлотlar, tərcüməçilər, proqramçılar və s.) hazırlanır;
- tərcümə fəaliyyəti - müxtəlif xarakterli (elmi, pedaqoji, bədii, hüquqi, texniki, iqtisadi və s.) mətnlərin yazılı, müxtəlif toplanılarda, görüşlərdə çıxışların sinxron tərcüməsi həyata keçirilir;
- linqvistik informasiya texnologiyaları – maşın tərcüməsi, kompüter linqvistikası, terminoloji bazaların yaradılması, bulud xidmətləri və s. sahələri əhatə edir;
- lokallaşdırma fəaliyyəti - məhsul və xidmətlərin çoxdillli bazarda istifadə olunması üçün onların yerli tələblərə adaptasiyası həyata keçirilir, yəni müşayiətedici kontent (o cümlədən veb-saytlar) hədəf auditoriyasına uyğun tərcümə edilir;
- nəşriyyat fəaliyyəti – redaktə işləri (qrammatika, üslub, orfoqrafiya, terminlərin unifikasiyası, oxunaqlıq və s.) yerinə yetirilir;
- turizm – bələdçi-tərcüməçi və informasiya xidmətləri göstərilir;
- kino, televiziya, aylanca sənayesi – kinofilmlərin, televiziya verilişlərinin, oyun proqramları.

Bu sənayenin yüksək nəticələr əldə etməsi üçün türk dilli dövlətlərin çoxşaxəli integrasiyası son dərəcə əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Xələfov A.A. Kitabxana və cəmiyyət. Bakı, azərəşr, 2013, 360 s.
2. Kramer S. Tarix şümrədən başlanır. Bakı, Mütərcim, 2009, 280 s.
3. Kazimi P.F. İnformasiya mühəndisliyi. Bakı, mütərcim, 2018, 260 s.
4. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%B%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%86%D0%B8%D0%B7%D0%BC>
5. <https://w.histf.ru/articles/article/show/mitraizm>
6. <https://az.wikipedia.org/wiki/Manixetzm>
7. <https://www.youtube.com/watch?v=nrHBC1OibYs>

ИСТОРИЧЕСКАЯ РОЛЬ ЯЗЫКА И АЛФАВИТА В СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ

КАЗИМИ П.Ф.

РЕЗЮМЕ

Язык - это обычная система, которая принадлежит только людям и имеет одинаковое содержание и одинаковые правила произношения (и письменности). Это не только средство общения, но и естественная интеллектуальная система, которая создает образ мира. Каждый язык является отдельным средством познания мира, инструментом социальной коммуникации, чтобы видеть и понимать мир. Лингвистика изучает языки, символы в языке являются предметом семиотики, а психоллингвистика изучает влияние языка на мышление и деятельность человека. Рассматриваются некоторые особенности в изучении коммуникативной функции языка в примере азербайджанского языка как народное в историческом развитии языка и сравнительной истории.

Ключевые слова: язык и культура, язык и алфавит, культура общения, социальная коммуникация.

HISTORICAL ROLE OF LANGUAGE AND ALPHABET IN SOCIAL-CULTURAL COMMUNICATION

KAZIMI P.F.

SUMMARY

A language is an ordinary system that belongs only to people and has the same content and the same rules of pronunciation (and writing). It is not only a means of communication, but also a natural intellectual system that creates an image of the world. Every language is a separate means of cognition of the world, a tool of social communication to see and understand the world. Linguistics studies the language, the symbols in the language are the subject of semiotics, and psycholinguistics studies the influence of the language on the thinking and activity of man. Some peculiarities of the study of the communicative function of the language are considered in the example of the Azerbaijani language as a folk in the historical development of the language and comparative history.

Keywords: language and culture, language and alphabet, culture and communication, social communication